

Marko Medved

Medicinski fakultet Sveučilišta u Rijeci
Braće Branchetta 20, HR-51000 Rijeka
marko.medved.rijeka@gmail.com

Katolička Crkva i talijanski fašizam: novi historiografski pogledi i primjer crkvene povijesti Rijeke

Izvorni znanstveni rad | Original scientific paper
UDK 272:329.18(450)]"1925/1945"(497.561)(091)
DOI 10.32728/h2024.04
Primljeno | Received: 5. X. 2024.

Izvadak

Rad donosi prikaz odnosa Katoličke Crkve i talijanskoga fašizma te pregled glavnih historiografskih pitanja i problema, uzimajući u obzir domaće i inozemne znanstvene radove. Autor polazi od rezultata istraživanja nakon otvaranja Vatikanskoga apostolskog arhiva. Radi se o pontifikatima Pija XI. i Pija XII., pri čemu je prvi najčešće ostajao u sjeni drugoga i poznatijega pape Eugenia Pacellija. Ističe se činjenica da su oba pontifikata povezana i takvim ih se treba promatrati ne samo zbog sličnosti izazova s kojima se susreću već i zbog toga što je Pacelli bio u službi Pija XI. kao državni tajnik. U drugom dijelu rada analizira se crkvena situacija u Rijeci i Riječkoj biskupiji, obilježena uspostavom samostalne talijanske dijeceze i nacionalnim napetostima u godinama fašizma. Za crkvenu povijest Rijeke između Prvoga i Drugoga svjetskog rata, odnosno tijekom talijanske uprave, od središnjega je značaja osnivanje samostalne biskupije 1925. godine, sastavljene od Hrvata, Talijana i Slovenaca, koju uspostavlja Pio XI. Talijanskoj je državi tada u interesu oblikovanja crkvenih struktura koje će biti u službi stvaranja talijanskoga klera na istočnim granicama. Autor naglašava potrebu da se danas u historiografiji i javnoj povijesti napusti zlopamćenje u odnosu na ovo razdoblje.

Excerpt

This paper provides an overview of the relationship between the Catholic Church and Italian fascism alongside a review of the main historiographical issues and debates, considering both domestic and international scholarly works. The author builds on the findings of research conducted after the opening of the Vatican Apostolic Archive. The paper focuses on the pontificates of Pius XI and Pius XII, with the former often overshadowed by the latter, better-known Pope Eugenio Pacelli. It highlights that both pontificates are interconnected and should be viewed as such,

not only because of the similar challenges they faced but also because Pacelli served as Secretary of State under Pius XI. The second part of the paper analyzes the church situation in Rijeka and the Diocese of Rijeka, marked by the establishment of an independent Italian diocese and national tensions during the fascist era. The founding of an independent diocese in 1925 is central to the church history of Rijeka between the First and Second World Wars, during the period of Italian rule. This diocese, consisting of Croats, Italians, and Slovenes, was established by Pius XI. At the time, the Italian state had an interest in shaping church structures that would serve the creation of an Italian clergy along the eastern borders. The author emphasizes the need for contemporary historiography and public history to move away from resentful memory about this period.

Ključne riječi: fašizam, nacizam, Pio XI., Pio XII., Rijeka, Riječka biskupija, Antonio Santin

Key words: Fascism, Nazism, Pius XI, Pius XII, Rijeka, Diocese of Rijeka, Antonio Santin

Uvod

Nakon pape Benedikta XV. (1914. – 1922.), vodstvo Katoličke Crkve preuzima 1922. Achille Ratti, papa Pio XI. koji će na mjestu rimskoga biskupa ostati do 1939. godine. Tijekom pontifikata Pija XI. diljem europskih zemalja evolucija političkih sustava išla je u smjeru autoritarnih sustava, što je imalo neporeciv utjecaj na vjerska i crkvena pitanja.

Nakon Prvoga svjetskog rata, pod pritiskom ekonomskih uvjeta i iskorištavanjem nacionalizma, kao i strahom od širenja komunizma, pojavile su se ideologije fašizma i nacizma koje su čovjeka i društvo gledale totalitarnim pogledom. Međutim, i Katolička Crkva po svojoj biti također nastoji zahvatiti cijeloga čovjeka kroz kršćanski pogled na život. Početak pontifikata Pija XI. koincidira s dolaskom talijanskoga fašizma na vlast. Komunizam je već bio ukorijenjen u Rusiji, fašizam je ovladao Talijanima, a velik dio Nijemaca slijedio je nacizam. U mnogim europskim zemljama pojavljuju se profašistički pokreti u različitim oblicima.

Temeljne datosti odnosa Katoličke Crkve i fašizma u Italiji

Pri pojavi fašizma prvotne prosudbe Katoličke Crkve bile su vrlo oštre, osobito glede njegova antiklerikalizma. Naime, još 1919. fašistički je program

(poznat kao onaj iz San Sepolcra) spominjao oduzimanje dobara redovničkim zajednicama, a 1921. i 1922. fašistički se *skvadrizam* nasilno obračunavao ne samo s komunističkim već i s katoličkim laičkim organizacijama, do te mjere da je 1923. od premlaćivanja preminuo svećenik Giovanni Minzoni.¹ No, s dolaskom Mussolinija na vlast koncem listopada 1922. odnos se polako počeo mijenjati. Mussolini već 1923. vraća raspela u bolnice iz kojih su ih liberalne vlade uklonile i daje tri milijuna lira za obnovu crkava oštećenih u ratu. Njegova je politika približavanja Crkvi vrlo brzo imala uspjeha jer je Vatikan otklonio podršku Narodnjačkoj stranci (*Partito Popolare Italiano*) don Luigija Sturza u uvjerenju kako će katoličke interese otada štiti Mussolini. Vrhunac poboljšanja odnosa postignut je potpisivanjem Lateranskih ugovora 11. veljače 1929. godine.² Za Crkvu i za talijansku državu Lateranski su ugovori predstavljali uspjeh, s razlikom da ih je svaka strana tumačila na svoj način. Mussolini je u obraćanju parlamentu 13. svibnja 1929. istaknuo kako je fašističkoj državi uspjelo postići ono u čemu je prethodni liberalni poredak podbacio. Potpisivanje konkordata ni u kojem slučaju nije značilo, ustvrdio je, dozvolu Crkvi da ulazi u civilno i društveno područje jer se država ni u jednom dijelu nije odrekla vlastita suvereniteta. Mussolini, međutim, nije išao za tim da zaštiti ostatke liberalne države niti se zanimao za prava manjinskih vjerskih zajednica.³ Ono što je za papu Pija XI. bilo važno jest uspjeh u obaranju principa sekularne države u skladu s tadašnjim dominantnim crkvenim shvaćanjima društva. Pio XI. je Lateranske ugovore, odnosno njihov konkordat, smatrao odlučujućim korakom u kršćanskoj „rekonkvisti“ Italije nakon

1 O tome da je prvotni sud Crkve o fašizmu bio negativan svjedoči isusovački časopis *Civiltà cattolica* koji 1922. piše: „Duh fašizma je nasilje preuzeto iz socijalizma. Fašizam ima pretenziju popraviti socijalizam imitirajući i čak nadmašujući ga u njegovim presizanjima, ubojstvima, barbarstvu.“ Giovanni Sale, *Fascismo e Vaticano prima della Conciliazione*, Roma 2007., 29–32. O odnosu Crkve prema fašizmu u prvim godinama vidi: Alberto Guasco, *Cattolici e fascisti. La Santa Sede e la politica italiana all'alba del regime (1919–1925)*, Bologna 2013.

2 Kada je riječ o Lateranskim ugovorima, valja znati da se radi o trima ugovorima: državnom ugovoru (*Trattato di Stato*), konkordatu (*Concordato*) i financijskoj nagodbi (*Convenzione finanziaria*). S državnim se ugovorom okončalo tzv. Rimsko pitanje otvoreno još od 1870. jer je talijanska država priznala Državu Vatikanskoga Grada kao suverenu crkvenu državu, iako male površine (samo 44 kvadratna kilometara). Financijska nagodba bavila se ekonomskim pitanjima, pri čemu se Italija, na ime gubitaka prihoda s nestankom velike Crkvene Države, obvezala uplatiti Svetoj Stolici 750 milijuna lira. Manje je poznato da je još 1871. liberalna talijanska vlada ponudila Papi uplaćivanje određenoga godišnjeg iznosa, čime bi središnja crkvena vlast mogla upravljati nakon što je izgubila izvore prihoda koji su proizlazili iz teritorija Crkvene Države (tzv. *Legge delle guarentigie*). No prava se promjena dogodila s konkordatom 1929. kojim je prestao neutralni stav sekularne države u pitanjima vjere jer se država obavezala podupirati katoličku konfesiju koja postaje državnim vjerom. Poučavanje katoličkoga vjeronauka uvedeno je u sve škole (čl. 36. konkordata tvrdio je da „poučavanje kršćanskog nauka u obliku prihoda koji su proizlazili iz teritorija Italija smatra „temeljem i krunom javnog obrazovanja“). Analogno tome, crkvena ženidba sklopljena po katoličkom obredu imala je pravnu valjanost i za civilno područje. Svećenici izopćeni iz crkvenoga zajedništva gubili su pravo predavanja u školama i na fakultetima.

3 Pietro Scoppola, *La Chiesa e il fascismo. Documenti e interpretazioni*, Roma – Bari 1976.; Arturo Carlo Jemolo, *Chiesa e Stato in Italia dalla unificazione ai giorni nostri*, Torino 1978.

desetljeća liberalnih antiklerikalnih vlada. Sporazum Crkve i države bio je moguć jer je za oba potpisnika – Katoličku Crkvu i Mussolinijevu vladu – liberalizam bio zajednički neprijatelj. Naime, za crkveno su učiteljstvo prvih desetljeća 20. stoljeća vrednote poput sekularne države, ljudskih prava ili slobode savjesti bile neprihvatljive zablude modernoga vremena koje relativiziraju sve sastavnice društva stavljajući ih na istu razinu. Crkva je tim ugovorima nastojala ponovno kristijanizirati talijansko društvo, a Mussolini je Lateranske ugovore nastojao iskoristiti kao savez s Crkvom zbog potrebe dobivanja podrške od većinom katoličkoga stanovništva Italije.⁴

Suprotstavljanje Crkve i fašizma pojavilo se nakon što je fašistički režim crkveno djelovanje počeo tumačiti kao miješanje u ono što je smatrao isključivom zadaćom totalitarne države, a to je stvaranje novoga čovjeka. Bila su to osobito dva pitanja: Katolička akcija 1931. i rasno pitanje 1938. godine. Nakon što je pitanje formacije mladih riješeno ograničujući djelovanje Katoličke akcije u strogo duhovnom okviru, u razdoblju 1932. – 1938. odnosi Crkve i fašizma bili su prilično dobri. Velik dio talijanskih katolika podržavao je režim, osobito agrarnu politiku (npr. *battaglia del grano*), demografiju i rat u Etiopiji te s tim povezanu reakciju na uvođenje ekonomskih sankcija zapadnih zemalja prema Italiji. Papinstvo je dalo pozitivan sud o korporativnom sustavu, a podršku talijanskih biskupa dobila je i Mussolinijeva odluka o intervenciji u Španjolskom građanskom ratu u korist generala Francisca Franca koji je izvršio državni udar protiv republikanaca. Odnosi između Crkve i talijanskoga režima došli su u krizu proglašenjem rasnih zakona 1938. i približavanjem Italije nacističkoj Njemačkoj. Doduše, papinstvo nije prosvjedovalo jer se židovskoj populaciji uskraćivala potpuna građanska jednakost već zbog toga što je antisemitski fašizam, poput njemačkoga nacizma, kretao iz rasističkih motivacija.⁵ Za razliku od 1931., kada je kompromis s državom oko Katoličke akcije bio postignut, u pokušaju da ublaži državnu politiku rasnih zakona u kontekstu ženidbenoga prava

4 Od obilne bibliografije izdvojimo: Francesco Malgeri, *Chiesa, cattolici e democrazia. Da Sturzo a De Gasperi*, Brescia 1990.; Francesco Margiotta Broglio, *Italia e Santa Sede dalla Grande guerra alla conciliazione. Aspetti politici e giuridici*, Bari 1996.; Giacomo Martina, „I cattolici di fronte al fascismo“, *Rassegna di Teologia*, 17, 1976., 170-194; Giovanni Miccoli, „La Chiesa e il fascismo“, u: *Fascismo e società italiana*, ur. Guido Quazza, Torino 1973.; Gaetano Salvemini, *Stato e Chiesa in Italia*, Milano 1969.; Pietro Scoppola, *Coscienza religiosa e democrazia nell'Italia contemporanea*, Bologna 1966.; isti, *La Chiesa e il fascismo. Documenti e interpretazioni*, Bari 1971.; *Il cardinale Gasparri e la Questione Romana*, ur. Giovanni Spadolini, Firenze 1973.

5 S obzirom na rasni pristup, fašistima nije bilo od nikakve važnosti je li se Židov obratio na kršćanstvo ili ne, što je za Crkvu bilo centralno pitanje. Za Crkvu je bilo posve neprihvatljivo da se Židovima koji su prihvatili kršćanstvo i bili kršteni u Katoličkoj Crkvi negira pravo sklapanja ženidbe s katoličkom osobom i obrnuto. To je bilo suprotno crkvenom nauku, ali i konkordatu kojim je talijanska država 1929. priznala ženidbu onakvu kakvom je definira i ostvaruje Katolička Crkva u njezinu kanonskom pravu.

Katolička Crkva nije polučila uspjeh. Bilo je to, kako se govorilo u katoličkim krugovima, kršenje konkordata, *vulnus* između Crkve i države.⁶

Historiografska rasprava o papi Piju XI. (1922. – 1939.) i Piju XII. (1939. – 1958.)

U istraživanju odnosa Katoličke Crkve i fašizma od temeljnoga je značaja pontifikat Achillea Rattija, pape Pija XI. (1922. – 1939.). Za razliku od Pija XII. i njegove uloge u Drugom svjetskom ratu, posebice u vezi s holokaustom, papa Pio XI. u puno je manjoj mjeri polarizirao javnost i historiografiju. Uglavnom ga se nazivalo „papom Lateranskih ugovora“, „papom misija“, „papom totalitarizama“, „alpinistom“ i „bibliotekarom“. S obzirom na to da je znatno manje bio predmetom historiografskoga interesa, moglo bi se reći da pontifikat Pija XI. valja osloboditi sjene njegova nasljednika Pija XII. Drugim riječima, papa Ratti ima pravo na vlastitu biografiju. Unatoč navedenome, historiografija je zadnjih godina u mnogome upotpunila dosadašnje manjkavosti, zahvaljujući i dostupnosti arhivskih fondova.

Papa Ivan Pavao II. je 2003. istraživačima otvorio gradivo koje se nalazi u arhivu Odsjeka za odnose s državama Državnoga tajništva i ono u Vatikanskom tajnom arhivu, a odnosilo se na Njemačku u razdoblju 1922. – 1939.: Arhiv sekcije za izvanredne crkvene poslove – Bavarska 1922. – 1939. i Njemačka (1922. – 1939.); Vatikanski tajni arhiv – Arhiv Apostolske nuncijature u Münchenu (1922. – 1934.) i Arhiv Apostolske nuncijature u Berlinu (1922. – 1930.). Kao što je poznato, ova posljednja nuncijaturna zbirka pretrpjela je ozbiljne promjene i uništenje tijekom Drugoga svjetskog rata na njemačkom tlu te su mnogi dokumenti iz razdoblja 1931. – 1942. bili raspršeni, a možda i uništeni znatno prije nego što je diplomatski arhiv prenesen u Vatikan. Potom je odlučeno da se objavi gradivo o zarobljenicima Drugoga svjetskog rata (1939. – 1945.) iz zbirke Vatikanskoga tajnog arhiva.

Otvaranje iz 2003. odnosilo se, dakle, na neke aspekte pontifikata Pija XI., ali cjelokupni arhivski fond pontifikata Pija XI. otvorio je papa Benedikt XVI. 2006. godine. Papa Franjo 2020. otvorio je Vatikanski tajni arhiv za razdoblje Pija XII. (1939. – 1958.). Recimo i to da je papa Franjo 2019.

6 Od radova koji su uslijedili nakon otvaranja Vatikanskih arhiva, za pontifikat Pija XI. spomenimo Giovannija Salea, *Popolari e destra cattolica al tempo di Benedetto XV 1919-1922*, Milano 2006. Njegov je i već citirani naslov *Fascismo e Vaticano prima della Conciliazione*.

izmijenio dosadašnji službeni naziv Vatikanskoga tajnog arhiva u Apostolski vatikanski arhiv.⁷

Velik dio historiografske polemike u Italiji o odnosu Crkve i fašizma odvijao se između Giovannija Miccolija i isusovca Giovannija Salea. Središnja tema bio je Pio XII., ali se unutar toga raspravljalo i o Piju XI. jer je očito da su teme i pitanja obaju pontifikata povezane. Naime, ne može se govoriti o papi Pacelliju, a da se ne pita o Piju XI. i odnosima Vatikana i Njemačke, židovskom pitanju tijekom dvadesetih i tridesetih godina, odnosu s Mussolinijem i drugim povezanim temama. K tome, od 1930. do 1939. državni tajnik Pija XI. bio je upravo Eugenio Pacelli, budući papa Pio XII. Tršćanski povjesničar Giovanni Miccoli ističe kako je u razdoblju 1934. – 1936. jačao negativni sud Pija XI. o fašizmu, ali da ga Pacelli tada nije dijelio. Drugim riječima, Miccoli pravi razliku između pape i Rimske kurije, pa iako Pacellija smatra izvršiteljem ideja Pija XI., pridaje mu odlike kočničara Rattijevih namisli. Pred Papinom rastućom nestrpljivošću i oštrinom u odnosu na nacizam i fašizam, diplomat Pacelli je nastojao izbjeći raskid i ublažiti sukob s fašizmom i nacizmom.⁸ Nasuprot Miccoliju, Giovanni Sale ističe suprotstavljanje Vatikana fašizmu i nacizmu te tvrdi da je Pio XI. bio jedina javna ličnost u to vrijeme koja se znala suprotstaviti njemačkom Führeru. Od 1933. je, kako tvrdi, bilo jasno da između nacionalsocijalizma i Crkve ne može biti nikakva sporazuma, čak ni u zajedničkim interesima poput borbe protiv komunizma jer je ideološka razlika koja ih je dijelila bila nepremostiva. „Crkva se bez frontalnog suprotstavljanja autoritarnom režimu, osim u slučajevima vjerskih ili moralnih razloga, pripravljala za život u izrazito teškim trenucima suvremene povijesti uvjeren da će istina izaći na vidjelo i u najcrnjem mraku.“⁹ Saleova ocjena enciklike Pija XI. iz

7 Nedavno je objavljen i hrvatski prijevod sedmoga sveska jednoga od najpoznatijih pregleda crkvene povijesti u kojemu se obrađuju pontifikati Pija XI. i Pija XII., ali se radi o historiografskim prosudbama iz sedamdesetih godina 20. stoljeća. Usp. Konrad Repgen, „Vanjska politika tijekom svjetskih ratova“, u: *Velika povijest Crkve*, ur. Hubert Jedin – Konrad Repgen, Zagreb 2019., 37-83.

8 Miccoli tvrdi da se između 1934. i 1936. u intervencijama Pija XI. javljaju razlike u odnosu na većinu talijanskoga episkopata, a u zauzimanju sve veće distance spram totalitarnih režima on vidi i razlike spram Pacellija. Po njemu, Ratti i Pacelli razlikovali su se i glede sagledavanja trenutne situacije i glede pronalazjenja perspektive djelovanja. Iako je kao državni tajnik morao realizirati Rattijeve namjere, koncem pontifikata Pacelli ublažuje i skoro zaustavlja inicijative Pija XI. protivne fašizmu i nacizmu, a sve kako ne bi došlo do sukoba i pogoršanja odnosa, što iz njegove diplomatske perspektive nije bilo prihvatljivo. Miccoli vidi promjenu osobito s 1937. godinom, pri čemu koristi pojmove „prekid“, „raskid“. Giovanni Miccoli, *I dilemmi e i silenzi di Pio XII. Vaticano, Seconda guerra mondiale e Shoah*, Milano 2000. (2007. uslijedilo je novo izdanje na talijanskom jeziku, kao i prijevodi na strane jezike).

9 Giovanni Sale, *Hitler, la Santa Sede e gli Ebrei*, Milano 2004., 114.

1937. *Mit brennender Sorge* je da se radi o vrlo hrabroj optužbi Hitlerova sustava i njegovih rasnih teorija.¹⁰

Nekoliko godina nakon otvaranja arhiva za pontifikat Pija XI., osvrtna na *status quaestionis* u historiografiji dao je Roberto Regoli. U članku iz 2011. istaknuo je nadu da će sloboda istraživanja, za koju ističe da je pod manjim utjecajem ideologija negoli prije, kako one koja je kritička tako one apologetske, polučiti dobre rezultate. Međutim, registrirao je neopravdani manjak interesa za obradu nekih ključnih figura i tema poput državnoga tajnika Pietra Gasparrija, situacije u Meksiku i drugih pitanja.¹¹ U odnosu na spomenute promjene koncem pontifikata Pija XI., on uočava razlike između historiografa koji od druge polovice tridesetih godina u pontifikatu Pija XI. pronalaze diskontinuitet u odnosu na prethodno razdoblje (pri čemu se misli posebice na „političku teologiju“ jer se po njima od političkoga augustinizma Papa okrenuo evanđeoskom idealizmu osude nacizma i komunizma iz 1937.) i onih koji stoje na liniji kontinuiteta.¹²

Talijanska povjesničarka Lucia Ceci pravi razliku između velike potpore fašizmu koju je Mussolini uživao među talijanskim biskupima u trenutku vojne okupacije Etiopije i suzdržanosti Pija XI. Ona rekonstruira povijest odnosa Crkve i talijanske vlade Benita Mussolinija glede talijansko-etioopskoga sukoba, pri čemu na vidjelo iznosi nepoznati memorandum koji je za Pija XI. pripremio vatikanski dužnosnik Domenico Tardini, a u kojem se vrlo kritički analizira tragična politika talijanske vlade, ne štedeći talijanski episkopat od kritika da se nije uspio othrvati nametnutoj ratnoj propagandi režima. Tardini, kasnije državni tajnik i kardinal, piše papi Rattiju o svojoj nelagodi zbog „egzaltiranoga i ratnohuškačkoga klera“ i episkopata u Italiji.¹³

Još prije otvaranja arhivskih fondova, talijanski je povjesničar Pietro Scoppola istaknuo da Pio XI. nije prihvaćao liberalno društvo i zbog toga je uznastojao na restauraciji kršćanskoga društva. Po Scoppoli, historiografija je bila ponajviše zainteresirana za političke posljedice pontifikata Pija XI., ali bi valjalo nadići parcijalne interpretacije, najčešće s pozicija nacionalnih

10 Isto, 149–150.

11 Roberto Regoli, „Dal mito all'archivio: il pontificato di Pio XI. Il dibattito tra gli studiosi dopo l'apertura degli Archivi Vaticani (2003–2009)“, *Archivum Historiae Pontificiae*, 49, 2011., 187–188.

12 Isto, 180.

13 Lucia Ceci, *Il papa non deve parlare. Chiesa, fascismo e guerra d'Etiopia*, Roma – Bari 2010.

historiografija.¹⁴ Posljednjih godina uzima se u obzir i teološka komponenta pontifikata Pija XI. koja je generirala odluke političke naravi, dakle njegova ekleziološka vizija i poimanje poslanja Crkve. U tome smislu povjesničar Fabrice Bouthillon govori o „političkoj teologiji u razdoblju totalitarizma“. Po tome autoru, politika pape Rattija bila je na liniji političkoga augustinizma i protorevolucionarna zato što je išla za povezivanjem Crkve i države, odnosno Crkvu je vidjela kao garanta političkoga poretka, odnosno restauracije nekadašnje veze trona i oltara. Po njemu, Lateranski ugovori iz 1929. bili bi kruna takve politike. U tome kontekstu izdaju se enciklike *Non abbiamo bisogno* 1931., *Divini Redemptoris* i *Mit brennender Sorge* 1937., ali i *Divini illius Magistri* i *Casti connubii*.¹⁵

Francuski povjesničar Yves Chiron objavio je 2004. temeljitu biografiju Pija XI., kojoj je pri prijevodima na razne jezike pridodao podnaslove, ovisno o tematskim preferencijama pojedinih nacionalnih historiografija i javnosti.¹⁶ Philippe Chenaux 2004. analizirao je odnos Svete Stolice i Židova, odnosno antisemitizam. Dok je kod Rattija pronašao elemente i za tradicionalni kršćanski antijudaizam, Chenaux je uočio da se s pontifikatom Pija XI. otvorila nova i mirnija stranica u međusobnim odnosima. Autor je pritom ukazao na negativnu ulogu kardinala Merry del Vala iz Rimske kurije, pripadnika tradicionalnoga antijudaizma kojemu se pripisuje osuda udruge *Amici di Israel*.¹⁷ Za razliku od Chenauxa, povjesničar Laurence Deffayet 2005. prešao je s političkoga antijudaizma na teren političke teologije, naglašavajući razliku između nacističkoga i vjerskoga antisemitizma.¹⁸

Njemački crkveni povjesničar Hubert Wolf pokazao je kako je konordat s Hitlerom 1933. za Crkvu bio preventivni pokušaj da se spriječi ponavljanje *Kulturkampf*a iz 19. stoljeća koji je onemogućio dušobrižništvo katolika u Njemačkoj. Wolf se podrobno bavio odnosom Crkve spram Židova, pri čemu je analizirao raspuštanje svećeničkoga društva *Amici di Israel*, ukazujući s jedne strane na službenu crkvenu osudu rasnoga antise-

14 Pietro Scoppola, „La storiografia italiana sul pontificato di Pio XI“, u: *Achille Ratti, papa Pie XI. Actes du colloque de Rome (15-18 mars 1989)*, Rome 1996., 173-179.

15 Fabrice Bouthillon, *La naissance de la Mardité. Une théologie politique à l'âge totalitaire: Pie XI (1922-1939)*, Strasbourg 2001.

16 Yves Chiron, *Pie XI (1857-1939)*, Paris 2004.; isti, *Pio XI: il papa dei Patti Lateranensi e dell'opposizione ai totalitarismi*, Cinisello Balsamo 2006.

17 Philippe Chenaux, „Le Saint-Siège et la question de l'antisémitisme sous le pontificat de Pie XI“, *Revue d'histoire ecclésiastique*, 99, 3-4, 2004., 700-722.

18 Laurence Deffayet, „*Amici Israel* les raisons d'un échec. Des éléments nouveaux apportés par l'ouverture des archives du Saint-Office“, *Mélanges de l'École française de Rome. Italie et Méditerranée*, 117, 2, 2005., 831-851.

mitizma, ali s druge na legitimiranje tzv. teološkoga antisemitizma. Sve to je kontekstualizirao s unutarkatoličkim odnosima snaga i teološkim strujanjima, posebice u vezi sa sve manjim utjecajem intransigentne linije.¹⁹

Papinska komisija za povijesne znanosti organizirala je 2009. međunarodni znanstveni skup sa svrhom upoznavanja s rezultatima istraživanja arhivskih fondova nakon otvaranja Vatikanskoga apostolskog arhiva i potom objavila zbornik radova koji omogućuje upoznavanje sa širokim rasponom tema i istraživanja diljem svijeta.²⁰ Zaslugom *Fondazione di scienze religiose Giovanni XXIII* iz Bologne objavljen je zbornik s još jednoga važnoga znanstvenog skupa održanoga 2009. u Milanu.²¹ Slovenski crkveni povjesničar Igor Slamič opsežno je obradio pitanje odnosa Svete Stolice i Kraljevine Jugoslavije (1922. – 1938.) u kontekstu sklapanja konkordata, o čemu je objavio svoju doktorsku radnju na talijanskom jeziku.²²

Pitanje propuštanja objave već u dobroj mjeri pripremljene enciklike o osudi nacističkoga nauka o rasi obradili su Georges Passelecq i Bernard Suchecky, pri čemu se dotiču posljednje faze pontifikata Pija XI. i početka pontifikata Pija XII.²³ U obranu pape Pacellija pisao je Pierre Blet još prije otvaranja arhivskih fondova.²⁴ Kao i u svijetu, najviše rasprave u nas izazvao

19 Hubert Wolf, *Papst und Teufel. Die Archive des Vatikan und das Dritte Reich*, München 2008. Objavljen je i hrvatski prijevod: *Papa i Đavao. Vatikanski arhiv i Treći Reich*, prev. Nenad Popović, Zagreb 2021.

20 Cosimo Semeraro (ur.), *La sollecitudine ecclesiale di Pio XI. Alla luce delle nuove fonti archivistiche, Atti del Convegno Internazionale di Studio, Città del Vaticano, 26-28 febbraio 2009*, Città del Vaticano 2010. Prenosimo sadržaj da bismo ukazali na raspon obuhvaćenih tema: Philippe Levillain, „Le pontificat de Pie XI. Une historiographie singulière“, 18-34; Sergio Pagano, „Le nuovi fonti archivistiche sul pontificato di Pio XI“, 35-43; Jean-Dominique Durand, „Lo stile di governo di Pio XI“, 44-60; Giorgio Feliciani, „Tra diplomazia e pastoraltà: nunzi pontifici ed episcopato locale negli anni di Pio XI“, 61-77; Claude Prudhomme, „Pie XI pape des missions. Nouvelles archives, nouveaux regards“, 78-95; Maurilio Guasco, „La formazione del clero al tempo di Pio XI“, 96-109; Eutimio Sastre Santos, „Sollecitudine di Pio XI (1922-1939) circa la vita religiosa. Indagine archivistica“, 110-148; Francesco Malgeri, „Pio XI e l’Azione Cattolica“, 149-182; Roberto Regoli, „Il ruolo della Sacra Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari durante il pontificato di Pio XI“, 183-229; Marcel Chappin, „Pio XI e i Congressi Eucaristici Internazionali. L’esempio di Dublino (1932)“, 230-259; Giovanni Coco, „Pio XI e l’unità dei Cristiani: le Chiese d’Oriente“, 260-312; Johan Ickx, „L’enciclica ‘Mortalium animos’ (1928): sfide storiografiche in base al nuovo materiale archivistico della Santa Sede“, 313-330; Thomas Brechenmacher, „Aspetti del rapporto tra Santa Sede ed ebraismo fra le due guerre“, 332-346; Rupert Klieber, „Quadragesimo anno e lo ‘Ständestaat’ d’Austria nuova (1934-1938)“, 347-362; Emilia Hrabovec, „Pio XI e le conseguenze pastorali dei trattati di pace nell’Europa centro-orientale: il caso della Cecoslovacchia e dell’Ungheria“, 363-395; Massimiliano Valente, „Pio XI e le conseguenze pastorali dei trattati di pace nell’area balcanica: il caso del Regno dei Serbi, Croati e Sloveni“, 396-413; Philippe Chenaux, „Pio XI e le rivoluzioni“, 414-425; Regis Ladous, „Pie XI et la distinction des sciences“, 426-435; Roberto de Mattei, „Significato e valore della presente ricerca su Pio XI“, 437-440.

21 Alberto Guasco – Raffaella Perin (ur.), *Pius XI: Keywords, International Conference Milan 2009* (dalje: *Pius XI: Keywords*), Berlin 2010.

22 Igor Slamič, *Al di là di ogni pregiudizio. Le trattative per il concordato tra la Santa Sede e il Regno dei Serbi, Croati e Sloveni/Jugoslavia e la mancata ratifica (1922-1938)*, Roma 2015.

23 Georges Passelecq – Bernard Suchecky, *Zatajena enciklika pape Pija XI.: propuštena prigoda Crkve nasuprot antisemitizmu*, Zagreb 2011. (*The hidden Encyclical of Pius XI*, New York – San Diego – London 1997).

24 Pierre Blet, *Pio XII. i Drugi svjetski rat*, Zagreb 2004.

je John Cornwell.²⁵ Na njegovoj su liniji Michael Phayer i David I. Kertzer.²⁶ Nakon posljednjega otvaranja vatikanskih arhivskih fondova 2020., rekonstrukciju pomoći u spašavanju Židova iz raznih dijelova Europe pod njemačkom čizmom, pri čemu i Rijeke, dao je Johan Ickx.²⁷

U istraživanjima i digitalizaciji istaknule su se i neke ustanove. Treba ukazati na rad Centra za dokumentaciju i istraživanje povijesti religija Sveučilišta u Leuvenu u Belgiji (www.kadoc.kuleuven.be).²⁸ K tome, valja naglasiti da je danas dostupna mrežna baza podataka s izvješćima nuncija Pacellija Svetoj Stolici od 1917. do 1929., što može biti vrijedan izvor budućim istraživanjima.²⁹

Katolička Crkva i talijanski fašizam u Rijeci

Dugo je vremena tema crkvene povijesti sjevernoga Jadrana, odnosno Rijeke tijekom talijanske uprave bila neistražena. Svjetovni su je povjesničari uglavnom doticali u vezi s pitanjem odnarođivanja, no i tada su proučavali isključivo tridesete godine.³⁰ S druge strane, crkveni su povjesničari zazirali od te teme jer je ona zahtijevala i analizu kompleksnih odnosa talijanske katoličke hijerarhije i fašizma.³¹

25 John Cornwell, *Hitlerov papa. Tajna povijest pape Pija XII.*, Zagreb 2005.

26 Michael Phayer, *Pio XII. Holokaust i hladni rat*, Zagreb 2010.; David I. Kertzer, *I Papi contro gli Ebrei. Il ruolo del Vaticano nell'ascesa dell'antisemitismo moderno*, Milano 2001.

27 Johan Ickx, *Ured: Židovi Pija XII.*, Zagreb 2023.

28 Usp. Vincent Viaene, „International History, Religious History, Catholic History: Perspectives for Cross-Fertilization (1830-1914)“, *European History Quarterly*, 38, 4, 2008., 578-607.

29 Jorg Hörschemeyer i dr., „L'edizione critica online dei rapporti delle Nunziature di Eugenio Pacelli (1917-1929)“, u: *Pius XI: Keywords*, 49-62; Emilio Gentile, „Catholicism and Fascism. Reality and misunderstandings“, u: *Catholicism and Fascism in Europe*, ur. Jan Nelis – Anne Morelli – Danny Praet, Hildesheim – Zürich – New York 2015., 15-47.

30 Tatjana Blažeković, „Postanak riječke biskupije i njezino djelovanje do početka Drugog svjetskog rata“, u: *Jadranski zbornik*, 5, 1962., 139-151; Lavo Čermelj, *Il vescovo Antonio Santin e gli Sloveni e Croati delle diocesi di Fiume e Trieste-Capodistria*, Ljubljana 1953.; Mile Bogović, „Crkvena povijest Rijeke od 1889.-1924.“ (dalje: „Crkvena povijest“), u: *Bernardin Nikola Škrivanić i njegovo vrijeme*, ur. Darko Deković, Rijeka 1997., 17-42.

31 Usp. Antonio Scottà, *I territori del confine orientale italiano nelle lettere dei vescovi alla Santa Sede 1918-1922*, Trieste 1994., 289-402; *Giornata di studio sugli aspetti di vita cattolica nella storia di Fiume. In occasione del LX anniversario dell'erezione della diocesi di Fiume (1925-1985)* (dalje: *Giornata di studio*), Roma 1988. Glede širega prostora Istre i sjevernoga Jadrana vidi: Gašper Mithans, „Odnosi med italijanskim fašizmom in katolicizmom. Primer obmejnega področja Julijske krajine“, *Acta Histriae*, 24, 4, 2016., 745-766; Egon Pelikan, *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom: primorski krščanski socialci med Vatikanom, fašistično Italijo in slovensko katoliško desnico – zgodovinsko ozadje romana Kaplan Martin Čedermac*, Ljubljana 2002.; isti, „Slovensko Primorje v odnosu med Cerkvijo in italijansko državo do leta 1941“, u: *Država in Cerkev. Izbrani zgodovinski in pravni vidiki – State and Church. Selected Historical and Legal Issues*, Razprave 19, Ljubljana 2002., 299-308; isti, „Slovinci v Julijski krajini in cerkvena oblast v času med obema vojnama“, *Acta Histriae*, 11, 2, 2003., 41-56; Milica Kacin-Wohinz – Marta Verginella, *Primorski upor fašizmu: 1920-1941*, Ljubljana 2008.

Nakon Prvoga svjetskog rata Sveta Stolica u Rijeku najprije šalje Valentina Livu kao vizitatora i delegata za neka pitanja redovitoga odvijanja vjerskoga života (1919. – 1920.). Kao prvi apostolski upravitelj, od svibnja 1920., u Rijeci se nalazi Celso Costantini (1920. – 1922.) u čijem razdoblju se i formalno kidaju veze s biskupom u Senju koji je od konca 18. stoljeća imao jurisdikciju nad tim gradom. Costantini je ujesen 1922. naslijedio benediktinac Isidoro Sain, najprije kao apostolski administrator, a od 1926. i kao prvi riječki biskup. Od 1933. do 1938. riječki biskup je bio Antonio Santin koji će potom postati tršćansko-koparski biskup. Zadnji talijanski biskup bio je Ugo Camozzo koji nakon devetogodišnjega episkopata napušta Rijeku 3. kolovoza 1947. u kontekstu egzodusa Talijana.

Valentino Liva se suprotstavio zloporabi vjere u nacionalističke svrhe, što se očitovalo u pokušaju izmjene nacionalnoga sastava redovničkih zajednica u Rijeci. K tome, možda najupečatljivija epizoda se dogodila s blagoslovom bodeža u siječnju 1920., koji je vojni kapelan Reginaldo Giuliani izvršio u crkvi sv. Vida i predao ga D'Annunziju. Nakon kažnjavanja vojnoga kapelana od strane viših crkvenih vlasti, D'Annunzijeve su vlasti reagirale na način da su zatvorile središnju riječku crkvu *Assuntu*, onemogućivši župniku Ivanu Kukaniću odvijanje redovitoga pastorala tijekom naredna dva mjeseca. Pritom je većina hrvatskih svećenika napustila Rijeku pred D'Annunzijevim nasiljem.³²

Apostolski upravitelj Celso Costantini učinio je ključne predradnje za uspostavu nove biskupije, novih župa i izgradnju župnih crkava, zauzeo se za prihvaćanje Rapalskoga ugovora i usprotivio ratnoj avanturi D'Annunzija koja je dovela do Krvavoga Božića 1920. s ljudskim žrtvama i materijalnom štetom. No, Costantini je zabranio korištenje crkvenoslavenskoga jezika i zauzeo se za političku podršku katolika desnom političkom spektru na izborima u travnju 1921., na kojima je pobjedu odnio autonomas Riccardo

³² Ovo je zorni primjer koji ukazuje na to da D'Annunzijeva okupacija Rijeke nije promicala vjersku slobodu, kao što određeni historiografski krugovi u Italiji tvrde (Francesco Margiotta Broglio, „D'Annunzio, il Vate laico“, <https://www.nuovarivistastorica.it/dannunzio-il-vate-laico/> [posljednji pristup: 20. rujna 2024.]. Radi se o tekstu prvotno objavljenom 4. rujna 2020. u dnevniku *Corriere della Sera* sa zvučnim naslovom „Inediti: a cento anni dalla promulgazione della Carta del Carnaro, un appunto del poeta sulle questioni ecclesiastiche. A Fiume si pronunciò per la piena libertà di culto e contro la religione di Stato“). Nasuprot tome, autor ovoga članka nastojao je dokazati u radovima na hrvatskom i talijanskom jeziku negativni učinak D'Annunzijeve okupacije na vjerski život: Marko Medved, „Skandal blagoslova bodeža kao primjer zloporabe vjere. Gabriele D'Annunzio i crkveni život u Rijeci“, *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci*, 61–62, 2020., 173–196; isti, „Abuso della religione nella liturgia politica della Fiume dannunziana: la benedizione del pugnale nella chiesa di s. Vito“, *Acta Histriae*, 30, 2, 2022., 451–470. Pritom nije izostala ni javna polemika u talijanskim medijima (Marko Medved, „A Fiume D'Annunzio sconvolse la vita della Chiesa cattolica“, *Il Piccolo*, Trst, 19. srpnja 2019., 24; Guido de Vergottini, „I rapporti del Vate con la Santa Sede dopo l'occupazione di Fiume“, *Il Piccolo*, Trst, 24. srpnja 2019., 26).

Zanella. Premda je postao naslovnim biskupom, do ostvarenja samostalne Riječke biskupije nije došlo za vrijeme njegova boravka u Rijeci jer je sredinom 1922. poslan u Kinu, gdje je postao ključna osoba za tamošnju Katoličku Crkvu i poznat u svjetskim okvirima.³³

Istarski benediktinac i opat iz Praglie Isidoro Sain osniva nove župe i pokreće izgradnju gradskih crkava, a nakon aneksije Rijeke Italiji radi na uspostavi Riječke biskupije, sve uz suradnju lokalnih i državnih tijela.³⁴ Usporedo s poboljšanjem pastorala u Rijeci, događa se i talijanizacija. Naime, nakon što je već tijekom D'Annunzijeve vlasti desetkovan hrvatski kler, sa Sainom se prisilno udaljuje riječki župnik Ivan Kukanić i kapucinski gvardijan Bernardin Škrivanić. Nakon potpisivanja Lateranskih ugovora i uz dobivanje podrške civilnih vlasti za uspostavu novih crkvenih struktura, Sain je pri izborima 1929. dao javnu podršku vladinoj politici. Nije u svojoj službi koristio hrvatski i slovenski jezik, mada je Sveta Stolica od njega zatražila da prione učenju jezika. Do kraja njegova episkopata početkom tridesetih godina, provedena je talijanizacija u crkvama grada Rijeke, Drenove i Liburnije. Glavni Sainov uspjeh događa se godinu dana nakon aneksije grada Italiji, kada je 1925. papa Pio XI. osnovao Riječku biskupiju na prostoru Kvarnerske provincije. Bila je to dijeceza sastavljena od Hrvata, Slovenaca i Talijana, odnosno 16 župa Senjsko-modruške, Tršćansko-koparske i Ljubljanske biskupije. Novu dijecezu Sveta Stolica nije uključila ni u jednu od obližnjih crkvenih pokrajina zbog „etničke strukture i političke pozicije“ u kojima se nalazila.³⁵ Lokalne talijanske vlasti Rijeke podržavale su nastanak biskupije, štoviše poticale su apostolskoga administratora kako bi ona čim prije mogla ugledati svjetlo dana. Tijekom procesa rađanja biskupije, Isidoro Sain piše: „Moram reći da me kako pre-

33 Marko Medved, „Katolička crkva i D'Annunzijeva okupacija Rijeke“, *Časopis za suvremenu povijest*, 44, 1, 2012., 111-136; isti, „Katolička Crkva i Slobodna Država Rijeka“, u: *Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa povodom 100 godina od osnutka Slobodne Države Rijeke*, ur. Danko Švorinić, Rijeka 2021., 101-118; isti, „D'Annunzio e la Chiesa cattolica a Fiume: tra nazionalismo e anticipazione della politica di 'mano tesa'“, u: *D'Annunzio legislatore. Costituzioni, visioni, utopie dell'impresa fiumana. Atti del convegno di studi, Aurum Pescara 4 settembre 2020*, ur. Giordano Bruno Guerri, Cinisello Balsamo, Milano 2022., 67-80. O Celsu Costantiniju u kontekstu Opće Crkve vidi: isti, „Paolo Goi, Il cardinale Celso Costantini e la Cina. Un protagonista nella Chiesa e nel mondo del XX secolo“, *Riječki teološki časopis* (dalje: *RTČ*), 18, 1, 2010., 332-336.

34 Isti, *Riječka Crkva u razdoblju fašizma. Nastanak biskupije i prvi talijanski upravitelji* (dalje: *Riječka Crkva*), Zagreb 2015., 283-484; isti, „Istarski benediktinac i prvi riječki biskup Isidoro Sain“, *Histria*, 3, 2013., 207-236; isti, „Osnivanje novih riječkih župa 1923. godine“, *Časopis za povijest Zapadne Hrvatske*, 4-5, 2009. – 2010., 115-127; isti, „Riječka Crkva i aneksija grada Italiji 1924. godine“, *Problemi sjevernog Jadrana*, 10, 2009., 71-87; isti, „Župe Riječke biskupije tijekom talijanske uprave“, *RTČ*, 17, 1, 2009., 119-152.

35 Isidoro Sain kardinalu Gaetanu De Lajju. Nadbiskupijski arhiv u Rijeci (dalje: NAR), Prezidijal Isidoro Sain, Osnivanje biskupije, folium 92.

fektura tako i općinski komesar požuruju da se osnivanje biskupije dogodi čim prije, uočavajući u tome korist i za provinciju.³⁶ Naime, osnutak nove biskupije događa se u vremenu u kojem talijanska fašistička vlada nastoji normalizirati odnose s Crkvom i Vatikanom, što će na kraju dovesti do potpisivanja Lateranskih ugovora. Ista osoba koja je sredinom dvadesetih godina na državnoj razini vodila pregovore između Crkve i države (Paolo Mattei Gentili, bivši pripadnik narodnjačke stranke, katolički političar i državni podtajnik koji je 1924., nakon ubojstva socijalističkoga zastupnika Giacoma Matteottija i krize vlade, podržao Mussolinijevu parlamentarnu grupu osiguravši joj konsolidaciju) bila je glavni zagovaratelj i ključna veza Isidora Saina u središtu državne vlasti. Preko Mattei Gentilija, u predkonkordatskim uvjetima, riječki je apostolski upravitelj uspio ishoditi državno financiranje za nekoliko crkvenih struktura i omogućio na taj način uspostavu Riječke biskupije.³⁷ Sain je 1929. javno pozvao na glasovanje u korist fašističke stranke.³⁸

Najsloženije pitanje javlja se oko historiografske prosudbe biskupovanja Antonia Santina (1933. – 1938.).³⁹ Za razliku od riječkoga episkopata, Santinova je višedesetljetna služba u Trstu (1938. – 1975.) poznatija. U Hrvatskoj i Sloveniji proučavao se njegov odnos prema fašizmu i nacionalnim pitanjima, dok su talijanski autori nerijetko zaobilazili problematiku međunacionalnih odnosa. U novije vrijeme Santin je izrazito prisutan u javnoj povijesti Trsta kroz postavljanje spomen-poprsja, spomenika i tituliranja ulica, ali prvenstveno zbog lokalnih političkih interesa.⁴⁰

Santin je riješio neka pastoralna i ustrojstvena pitanja mlade Riječke biskupije (proširio i nadgradio sjemenište, pokrenuo biskupijsko glasilo, kadrovski popunio kurijalne urede i stolni kaptol, reorganizirao jedinu autohtonu riječku redovničku zajednicu Kćeri Presvetog Srca Isusova, osnovao žensku učiteljsku školu, organizirao pastoral radništva, pomogao židovskoj zajednici, strukturirao župnu katehezu, širio katolički

36 Isidoro Sain kardinalu Gaetanu De Laiju, 12. kolovoza 1924. NAR, Osnivanje biskupije, ff. 99-100.

37 Usp. Medved, *Riječka Crkva*, 329-333; isti, „Nastanak Riječke biskupije 1925. godine“, *Croatia Christiana periodica* (dalje: *CCP*), 33, 64, 2009., 137-156; isti, „La plurinazionale diocesi di Fiume nei primi anni del fascismo“, *Rivista di storia della Chiesa in Italia*, 64, 1, 2010., 77-80.

38 NAR, Acta, 58A/1929.

39 Medved, *Riječka Crkva*, 485-672; isti, „Riječki biskup Antonio Santin (1933.-1938.)“ (dalje: „Riječki biskup Antonio Santin“), *CCP*, 36, 70, 2012., 117-143.

40 Isti, „Antonio Santin fu vescovo di tutti?“, <https://www.triesteprima.it/cronaca/antonio-santin-vescovo-studi.html> (posljednji pristup: 2. listopada 2024.).

tisak).⁴¹ Međutim, Santinov je episkopat bio obilježen sve većom napetošću između ordinarija s jedne te slovensko-hrvatskoga klera i vjernika s druge strane. Ti su se problemi u odnosu biskupa s netalijanskom većinom u biskupiji javljali u godinama tzv. talijanskoga konsenzusa, odnosno potpore koju je režim uživao među Talijanima, uključujući i katolike. Pritom treba podsjetiti da, kada je riječ o odnosu prema fašizmu u višenacionalnim sredinama poput Rijeke, središnji element zauzima talijanski nacionalizam i nastojanja usmjerena k odnarođivanju Hrvata i Slovenaca u jezičnom pogledu.

Počevši od 1934., Santin je zahtijevao latinizaciju liturgijskoga jezika (ukidanje ščaveta kojega je smatrao zloporabom) i započeo je s upućivanjem talijanskih svećenika u hrvatske i slovenske župe. Domaća je historiografija odgovornost za talijanizaciju crkvenoga života Rijeke stavljala najčešće isključivo na Santinova leđa.⁴² No, danas se može preciznije i objektivnije određivati odgovornost ne samo Santina već i njegovih prethodnika na riječkoj katedri, a opravdano je čak govoriti i o „slučaju Santin“.⁴³ Činjenica da Santin 1936. problem ne vidi u politici fašizma već u ponašanju slovenskoga i hrvatskoga klera, o čemu izričito piše Svetoj Stolici, ukazuje da je bio zahvaćen talijanskim nacionalizmom i propagandom fašističkoga režima.⁴⁴ Svakako objektivna prosudba njegova djelovanja znači izbjegavanje

41 Isti, „Riječki biskup Antonio Santin“, 117-143.

42 Isti, „L'atteggiamento del vescovo di Fiume Antonio Santin nei confronti dell'autorità fascista (1933-1938)“, *Studi storici*, 53, 3, 2012., 721-752; isti, „Historiografske podjele oko biskupa Antonija Santina“, *Histria*, 1, 2011., 113-135.

43 Isti, „La gerarchia cattolica italiana e la questione linguistica in diocesi plurinazionali: il caso della Chiesa di Rijeka (Fiume) durante il fascismo“, *Revue d'histoire ecclésiastique*, 108, 3-4, 2013., 931-953.

44 „Medu slavenskim svećenicima nema onog poštjućeg povjerenja i spremne poslušnosti prema biskupu, kao ni ljubaznog podvrgavanja svakoj papinoj odluci, što bi trebalo postojati. Kako bi se neki od njih podvrgli donesenim odredbama Kongregacije za obrede, ova im je morala zaprijetiti oštrim kaznama. Ono čega se boje jest, kako kažu, *romanizacija*. Žele sačuvati potpunu razliku u mentalitetu, običajima, tradiciji, odijevanju, pobožnosti, a sve do sada i u liturgijskome jeziku naspram tradicije i duha Rima. Postoji i svojevršno nepovjerenje i predrasuda prema svemu onome što je talijansko: običajima, životu, radu. To su dobri svećenici, ali njima vlada nacionalizam. S njima sam više puta razgovarao, sa svakim ponaosob i kolektivno. Shvatili su, kako tvrde, da moj rad nije politički već vjerski (to je uobičajena predrasuda), te da sa svima postupam pravično pa su se sada puno više približili. Postoji oštra separacija između talijanskoga klera koji je poslušan, i slavenskoga koji se sam drži po strani. Preko skupština svećenika i neprestanih poticaja u mojim pismima, distanca se smanjila. Sada zasigurno slavenski svećenici puno češće i s više povjerenja pristupaju biskupu, a odnosi između grada i sela su intenzivniji. Učinjen je lijep korak naprijed. Nema različitih obreda. Jezik nije bio glagoljski, koji jest liturgijski jezik, nego negdje arhaični slavenski, drugdje moderniji. Latinski je jezik sada propisan svima. Mogu reći da se istom dobrotom odnosim prema svim svećenicima bez obzira na njihov jezik. To mi priznaje sav kler.“, Petogodišnje izvješće Antonia Santina Konzistorijalnoj kongregaciji, 1. svibnja 1936., NAR, Ad limina, 2, XII, f. 49.

kako nekritičke apologetike tako i ideologizirane historiografije, što su bile značajke hladnoratovske retorike na sjevernom Jadranu.⁴⁵

Oko pitanja jezika u Crkvi biskupi s toga područja nisu dijelili zajednički stav. Tršćansko-koparski biskup Luigi Fogar nalazio se na suprotnim pozicijama u odnosu na riječkoga biskupa. Fogar je u više navrata nastojao zadržati običaje i liturgijski jezik iz predfašističkoga razdoblja. Dok je Santin u Rijeci odredio dokidanje „zloporaba“, tršćansko-koparski biskup naredio je da se „sve održava po navadama koje su prethodno vrijedile i biskupijskim običajima koji nikad nisu napušteni“ te da se „ne uvodi nikakva novost u budućnosti.“ Međutim, zbog svojih je stavova, Fogar vrlo brzo bio prisiljen napustiti tršćansku katedru (1936.), a naslijedio ga je upravo tadašnji riječki biskup Santin.⁴⁶

Početkom dvadesetih godina upravitelji koje je Vatikan slao u Rijeku znali su se kritički postaviti prema fašizmu, a jedan je vizitator čak protjeran iz nje. No, nakon toga biskupi su živjeli u iluziji da se Katolička Crkva može poslužiti fašizmom u restauraciji kršćanskoga društva u Italiji. Opravdano je reći da je fašizam talijansko katoličanstvo vratio u predliberalno vrijeme, a da tadašnji biskupi nisu bili u stanju prepoznati opasnosti srljanja iz demokracije u totalitarizam, kao i općenito izazove koje je moderno vrijeme postavljalo Crkvi, s obzirom na to da su bili formirani u zatvorenom i anti-modernističkom teološkom razdoblju. Nekritički se prihvaćala i talijanska kolonizacija u Etiopiji. Tek nakon 1938. dolazi do postupnoga distanciranja.⁴⁷

Nužno je svakako naglasiti da ne treba sve biskupe talijanske nacionalnosti s toga područja poistovjećivati s provođenjem Hrvatima i Slovencima nenaklonjene politike. Paradoksalno, u višenacionalnim riječkim prilikama objektivnijim upraviteljem od Istrana Saina i Santina pokazao se treći talijanski biskup Ugo Camozzo koji je u Rijeku došao iz Venecije. Premda je djelovao u vrlo složenim prilikama Drugoga svjetskog rata, vjernici i kler ove biskupije prihvatili su ga kao crkvenoga pastira više negoli njegove prethodnike na riječkoj katedri. Mada talijanske nacionalnosti, znao je svoju

45 U svakom slučaju, lik i djelo biskupa Santina te historiografske rasprave povezane s njim potvrđuju tezu kako „historija hrvatsko-talijanskih odnosa na sjevernom Jadranu u drugoj polovici dvadesetog stoljeća ne obuhvaća samo povijest ratovanja, međudržavnih i međunacionalnih odnosa, diplomatskih pregovora, kulturnih dodira ili ekonomske razmjene, već i povijest rasprava o toj povijesti, kao i povijest konstrukcije povijesti i njezine političke upotrebe.“ Franko Dota, *Zaraćeno poručje. Konfliktni i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre*, Zagreb 2010., 3.

46 O biskupu L. Fogaru vidi: Medved, *Riječka Crkva*, 157–162.

47 Usp. Medved, *Riječka Crkva*, 329–333, 540–568, 673–697.

službu biskupa višenacionalne dijeceze uzdići iznad talijanskoga nacionalizma koji je režim *promicaò*.⁴⁸

Jedan od većih problema u odvijanju vjerskoga života u međuratnoj Rijeci bio je manjak sakralnoga prostora, odnosno nepostojanje župnih crkava u novim gradskim četvrtima čije je stanovništvo znatno poraslo na prijelazu 19./20. stoljeće. Jedan od načina da se brže dođe do potrebnoga prostora bila je izgradnja zavjetnih crkava vezanih uz talijanske ratne podvige, što je omogućilo šire prikupljanje financijskih sredstava. Međutim, posljedice toga bile su tragične jer su komunističke vlasti u Rijeci nakon Drugoga svjetskog rata takvu praksu iskoristile u svojoj protuvjerskoj politici pa su 4. studenoga 1949. do temelja srušili župnu crkvu Presvetog Otkupitelja na Mlaki, zavjetni hram čija je izgradnja pokrenuta kao zahvala za očuvanje Rijeke od odmazde pri talijanskoj okupaciji dijela Hrvatske u travnju 1941. godine. Bilo je i drugih zavjetnih crkava, od kojih je najpoznatiji zavjetni hram poginulih talijanskih vojnika u Prvom svjetskom ratu na Kozali.⁴⁹

Državna je talijanska vlast financijski pomogla nove crkvene strukture u Rijeci (biskupijske i župne) jer je htjela na svojim istočnim granicama imati talijansku biskupiju, a to se uklopilo u Mussolinijevu politiku blagonaklonosti prema talijanskim katolicima i Svetoj Stolicu. Vlada je vodila politiku tzv. „ispružene ruke“ koja se sastojala u rješavanju dotad otvorenih pitanja Crkve i države, čime je katoličkoj javnosti željela pokazati kako nova vlast brani katoličke interese u Italiji, a sve to dovodi 1929. do sklapanja Lateranskih ugovora. Prosudba historičara o djelovanju talijanske katoličke hijerarhije u Rijeci u razdoblju fašizma treba voditi računa o različitim fazama odnosa između Svete Stolice i talijanske vlade, osobito o normaliza-

48 Još ne postoji zadovoljavajuća crkveno-povijesna analiza episkopata riječkoga biskupa Uga Camozza. Radovi objavljeni na talijanskom jeziku napisani su iz viktimoške perspektive biskupa koji je napustio Rijeku u kontekstu talijanskoga egzila i bez uzimanja u obzir objavljenih radova na netalijanskim jezicima. Usp. Pasquale Triulcio, „Mons. Ugo Camozzo, ultimo vescovo di Fiume italiana. Tra guerra ed esilio“, *Fiume. Rivista di studi adriatici* (nuova serie), 29, 1-6, 2014., 31-48. Nemalo iznenađuje da tu metodološku manjkavost ne uočavaju ni uvaženi povjesničari poput već citiranoga Giovannija Salea koji je Triulciju bio mentor pri pisanju doktorata. Usp. isti, *La Venezia Giulia e la sua Chiesa locale in confronto con i totalitarismi (1918-1945)* (Estratto dissertazione: Pontificia Universitas Gregoriana. Facultas historiae ac bonorum culturalium Ecclesiae), Roma 2012. Autor piše o Istri i Rijeci, ali zbog nepoznavanja slovenskoga i hrvatskoga jezika ne koristi se izvorima i literaturom na tim jezicima, ostajući u apologetskom tonu i bez spremnosti na raspravu o spornim historiografskim pitanjima.

49 Usp. Julija Lozzi Barković, „Bruno Angheben i crkva Sv. Romualda i Svih svetih u Rijeci: prilog istraživanju i valorizaciji“, *Ars Adriatica*, 11, 2021., 327-350; Marko Medved, „Nuove chiese a Fiume in epoca fascista: architettura, religiosità popolare, politica“, u: *Nelle città della Venezia Giulia. Piani, progetti, fatti urbani (1924-1954). Atti del Convegno internazionale Trieste, 22 febbraio 2022*, ur. Paolo Tomasella, Osoppo 2023., 199-222.

ciji odnosa 1929., kojom je nakon šest desetljeća riješen položaj Katoličke Crkve u ujedinjenoj Italiji.

Politika Svete Stolice prema Crkvi u Rijeci tijekom talijanske uprave bila je znatno naklonjenija talijanskoj negoli hrvatskoj strani. Dovoljno je podsjetiti na to da se osnivanje samostalne talijanske biskupije dogodilo samo godinu dana nakon aneksije grada Italiji. No, valja pritom uočiti ne samo razlike između Rimske kurije i talijanskih svećenika u Rijeci nego i razne etape u politici Svete Stolice naspram Mussolinija. Početkom dvadesetih godina, u godinama nastanka fašizma, Sveta Stolica šalje u Rijeku predstavnike koji su se znali suprotstaviti fašizmu i po cijenu osobne sigurnosti. Međutim, vrlo brzo nakon toga dolazi do suradnje Crkve i države u godinama talijanskoga konsenzusa.⁵⁰

Razdoblje talijanske uprave između dvaju svjetskih ratova izrazito je važno za crkvenu povijest Rijeke i Riječke biskupije jer tada nastaju strukture koje u velikoj mjeri obilježuju i današnji život katolika na tome području. No, objektivna prosudba toga razdoblja vezana je uz spremnost na kritičku analizu odnosa katoličke hijerarhije i talijanskoga fašizma.

Pomirena kultura sjećanja

Nakon historiografskoga prikaza smatramo nužnim nešto napisati i o javnoj povijesti (*public history*). Društvo vrlo često živi na nedovršenim ratovima radi čega se upravo njeguje zlopamćenje. Kako je naglašavao sociolog religije Željko Mardešić, takvo sjećanje, najčešće potaknuto politikom, iz kolektivne i osobne memorije lukavo odabire samo ono što mu u sadašnjem trenutku može pomoći ili pak da opravda prijašnje ponašanje, dok sve drugo obično preskače. Politika se služi zlopamćenjem da protivnika sotonizira i sebe idealizira, sve u službi strategije političkoga opstanka i društvene moći.⁵¹ Slično se događalo i s tom stranicom riječke crkvene povijesti.⁵² Korištenje biskupa Santina u javnom prostoru Trsta ukazuje na to da i danas motivacija ne proizlazi iz zrele historiografske prosudbe već iz dnevno-političkoga interesa zbog suprotstavljanja netalijanskim identitetima na sjever-

⁵⁰ Usp. Medved, *Riječka Crkva*, 662-672.

⁵¹ Željko Mardešić, *Rascjep u svetome*, Zagreb 2007., 654.

⁵² Marko Medved, „Katolici i sjećanje na život u višenacionalnoj sredini: slučaj crkvene povijesti Rijeke između dvaju svjetskih ratova“, u: *Nepomireno društvo – nepomirena pamćenja. Doprinos prevladavanju nepomirenih pamćenja hrvatskog naroda ad intra / ad extra. Zbornik radova s Međunarodne znanstvene konferencije 26. – 28. svibnja 2016.*, ur. Mijo Džolan – Mirjana Maras, Split 2018., 201-222.

nom Jadranu i nacionalizma. S druge strane, u hrvatskom (i slovenskom) kontekstu katkada se javlja neprihvatljivo poistovjećivanje talijanske komponente riječkoga i istarskoga identiteta s fašizmom.⁵³

Posljednjih je godina objavljeno nekoliko znanstvenih monografija i radova o riječkoj crkvenoj povijesti.⁵⁴ Danas možemo reći da je riječka crkvena historiografija, usporedimo li je s ostalim hrvatskim biskupijama, učinila iskorak u integriranju drugih nacionalnosti u suvremeni kolektivni katolički identitet. Pritom se pokazala zrelijom i u odnosu na izvancrkvenu svjetovnu memoriju jer su sredine poput Zadra ili Splita imale (i još uvijek imaju) znatnih poteškoća kada je u pitanju integracija i valorizacija istaknutih pripadnika drugih nacionalnih zajednica pri interpretaciji društvene i kulturne prošlosti.⁵⁵

Zaključak

Historiografija o odnosu Katoličke Crkve i talijanskoga fašizma broji nove radove, posebice nakon otvaranja Vatikanskoga apostolskog arhiva za istraživanje pontifikata Pija XI. i Pija XII., koji proširuju prijašnje povjesničarske uvide. Nakon početnoga negativnog stava, Vatikan je vrlo brzo prihvatio normalizaciju odnosa s fašističkom državom, žrtvujući dotadašnju katoličku stranku narodnjaka. Među katoličkom hijerarhijom u Italiji, posebice nakon sklapanja Lateranskih ugovora 1929., vladalo je uvjerenje da se valja poslužiti fašizmom kako bi se kristijaniziralo društvo. Iz takvoga mentaliteta izvire politika postizanja konkordata, koja se u brojnim slučajevima prilagođavala konkretnim situacijama raznih zemalja, ali je kada je to bilo moguće težila ostvarenju katoličke države. Drugim riječima, papa Pio XI. smatrao je da je još uvijek moguće uspostaviti katoličku državu, tj. spasiti

53 <https://www.rijekadanas.com/ferlin-talijansku-zastavu-na-dan-oslobodenja-rijeke-treba-spustiti-napola-koplja/> (posljednji pristup: 10. listopada 2024.)

54 Zbog državno-političkoga razvoja prilika nakon Drugoga svjetskog rata, crkvena povijest Rijeke tijekom talijanskoga fašizma dugo je vremena bila nedovoljno poznata. Tek je 2015. izdano već navodeno djelo Marka Medveda, *Riječka Crkva u razdoblju fašizma*. Od nešto starijih radova izdvojimo s hrvatske strane: Mile Bogović, „Crkvena povijest“. Od talijanske historiografije tu je zbornik radova *Giornata di studio*. Objavljeni su i radovi o povijesti redovništva u Rijeci: Marko Medved, *Filius conventus Fluminensis. Augustinci pustinjaci sv. Jeronima u Rijeci*, Zagreb 2020.; isti (ur.), *Četiri stoljeća kapucina u Rijeci i Hrvatskoj 1610. – 2010. Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Rijeci 14. i 15. listopada 2010.*, Rijeka 2020.; Dobroslava Mlakić, *Majka Marija Krucifiksa Kozulić u Risiki*, Rijeka 2017.; ista, *Udruga Kćeri Presvetoga Srca Isusova u Trstu i Marija Kozulić (1879. – 1889.)*, Rijeka 2021.

55 U društvenom kontekstu nekih hrvatskih gradova postavlja se pitanje sjećanja na one koji su pripadali talijanskoj ili srpskoj nacionalnoj zajednici. U Zadru to su Vladan Desnica, Ottavio Missoni i obitelj Luxardo, u Splitu Enzo Bettiza i Antonio Baiamonti, a u Šibeniku Niccolò Tommaseo.

ili ponovno izgraditi *christianitas*. No, kršćanskoga društva već odavno nije bilo, a u temelju te iluzije talijanske katoličke hijerarhije bila je pogrešna povijesna prosudba. Nastanak Riječke biskupije i drugih crkvenih struktura te djelovanje riječkih talijanskih upravitelja treba analizirati uzimajući u obzir takav kontekst.

Iskustvo Rijeke u pitanjima odnosa Crkve prema talijanskom fašizmu može u određenoj mjeri dati prinos historiografskoj raspravi o sličnim pitanjima na hrvatskoj nacionalnoj razini. Uz razlike koje proizlaze iz činjenica da je suočavanje Crkve u Rijeci s talijanskim fašizmom prethodilo čak 20 godina situaciji u kojoj se našla Crkva u Hrvatskoj pred hrvatskom inačicom fašizma od 1941. do 1945. te da pitanja na hrvatskoj nacionalnoj razini nisu identična riječkoj sredini, ipak valja ukazati na neke sličnosti. Radi se osobito o odnosu spram svjetovne vlasti, što pak izvire iz stanja tadašnje katoličke teologije kojoj je tek slijedilo sazrijevanje u smislu prihvaćanja sekularne države i slobode savjesti s Drugim vatikanskim koncilom u drugoj polovici 20. stoljeća.

Razdoblje talijanske uprave između dvaju svjetskih ratova izrazito je važno za crkvenu povijest Rijeke i Riječke biskupije jer tada nastaju strukture koje u velikoj mjeri obilježuju i današnji život katolika na tome području. Međutim, objektivna prosudba toga povijesnog razdoblja vezana je uz spremnost na kritičku analizu odnosa katoličke hijerarhije i talijanskoga fašizma. Život katoličke zajednice u Rijeci nakon Prvoga svjetskog rata obilježen je napetostima vezanima uz državnu pripadnost grada. U odnosu na druge okolne višenacionalne biskupije (Porečku i Pulsku, Tršćansko-koparsku, Krčku, Goričku, Zadarsku),⁵⁶ posebnost riječkih prilika očituje se u tome da se upravo u takvim okolnostima stvaraju nove crkvene strukture koje će nužno biti obilježene uvjetovanostima tadašnje društvene, nacionalne i vjerske situacije. Zahvaljujući pomoći talijanske države, zainteresirane da na istočnim državnim granicama ima talijansku biskupiju i talijanski kler, u Rijeci su formirane nove crkvene strukture, župne i biskupijske. Osnutak biskupije bio je moguć upravo zbog činjenice da su se poklopili interesi civilne i crkvene vlasti. U tome su vremenu nastale strukture kojima se Crkva u Rijeci koristi i danas. No, fašizam je identitet Rijeke poistovjetio

⁵⁶ Usp. Stipan Trogrlić, *Katolička crkva u Istri između otpora i potpore talijanskoj vlasti u Istri (1918. – 1943.)*, Pazin 2019.; Marko Medved – Franjo Velčić (ur.), *Krčki biskup mons. dr. Josip Srebrnić (1876. – 1966.)*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem povodom 50. obljetnice smrti, Rijeka – Krk – Zagreb 2017.

s talijanskom sastavnicom grada (koja je prije toga činila relativnu većinu stanovništva) i unutar Crkve. Osim masovnoga napuštanja grada velikoga dijela stanovništva, a s njime i klera, redovnika i biskupa, to je imalo za posljedicu i otuđenje dijela vrijedne arhivske građe i kulturne baštine Rijeke.⁵⁷ Treba reći i to da su opisane okolnosti crkvenoga života tijekom talijanskoga fašizma djelomično generirale i uspjeh dekristijanizatorskih procesa tijekom komunizma koji su doveli do napuštanja Katoličke Crkve dijela stanovništva na prostoru Rijeke i Riječke nadbiskupije kroz 20. stoljeće.

Zbog svega opisanoga, dogodio se gubitak povijesnoga pamćenja. Zbog toga je nužno da historiografija dade prinos pomirenom pamćenju koje se neće temeljiti na isključivim prikazima i bit će spremno integrirati pluralne nacionalne sastavnice crkvene povijesti Rijeke.

Sažetak

Rad pruža prikaz odnosa između Katoličke Crkve i talijanskoga fašizma, s osvrtom na glavna pitanja i historiografske probleme. Autor polazi od rezultata istraživanja provedenih nakon otvaranja Vatikanskoga apostolskog arhiva. Riječ je o pontifikatima Pija XI. i Pija XII., za koje autor navodi da je prvi ostao u sjeni drugoga i poznatijega pape, Eugenija Pacellija. Ističe se kako su oba pontifikata povezana te da ih treba interpretirati na takav način, što proizlazi ne samo iz sličnih izazova s kojima su se suočavali već i zbog činjenice da je Pacelli služio Piju XI. kao državni tajnik. Drugi dio rada analizira crkvenu situaciju u Rijeci i Riječkoj biskupiji, obilježenu uspostavom neovisne talijanske biskupije i nacionalnim napetostima tijekom godina fašizma. Naime, od ključne važnosti za crkvenu povijest Rijeke između Prvoga i Drugoga svjetskog rata, odnosno tijekom talijanske uprave, jest stvaranje biskupijskih struktura 1925. godine. Papa Pio XI. osnovao je riječku biskupiju bulom *Supremum pastorale munus*, biskupiju multinacionalnoga karaktera, s prisutnošću Hrvata, Slovenaca i Talijana. U predkonkordatskim uvjetima, zahvaljujući pomoći države zainteresirane za postojanje talijanske biskupije i talijanskoga klera na istočnim granicama države, formirane su nove crkvene strukture, kako župne tako i biskupijske. Osnivanje biskupije bilo je moguće upravo zbog podudaranja interesa civilnih i crkvenih vlasti. Crkvena povijest Rijeke tijekom talijanskoga fašizma i njezina historiografija otvaraju različita pitanja, uključujući potrebu za postizanjem pomirenoga i zajedničkoga sjećanja.

⁵⁷ *Historia domus* isusovačkog kolegija iz Rijeke kriomice je 1947. odnesena iz Rijeke u isusovački arhiv u Italiju. Autor ovoga rada lokalizirao je u Italiji i dvije vrijedne umjetnine porijeklom iz središnje riječke crkve Uznesenja Marijina. Usp. Marko Medved, „Kućna kronika (historia domus) isusovačkog kolegija u Rijeci – temeljno arhivsko vrelo za povijest isusovaca u Rijeci u 17. i 18. stoljeću“, *Arhivski vjesnik*, 67, 2024., 167–188.

Chiesa Cattolica e fascismo in Italia: nuovi risultati storiografici e l'esempio della storia ecclesiastica di Fiume (Rijeka)

Riassunto

Il saggio fornisce un resoconto del rapporto tra Chiesa cattolica e fascismo italiano con una panoramica delle principali questioni e problemi storiografici. L'autore parte dai risultati delle ricerche condotte in seguito all'apertura dell'Archivio Apostolico Vaticano. Si tratta dei pontificati di Pio XI e Pio XII, per i quali l'autore afferma che il primo rimase all'ombra del secondo, e più famoso, papa Eugenio Pacelli. Si sottolinea che i due pontificati siano tra loro interconnessi e andrebbero in tal maniera interpretati. Il rapporto non deriva soltanto dal fatto che i due dovettero affrontare sfide simili, ma anche perché Pacelli era al servizio di Pio XI come segretario di Stato. La seconda parte del saggio analizza la situazione ecclesiastica a Fiume (Rijeka) e nella diocesi di Fiume, contraddistinta dall'erezione di una diocesi italiana indipendente e dalle tensioni nazionali durante gli anni del fascismo. Infatti, per la storia ecclesiastica di Fiume del periodo tra la Prima e la Seconda guerra mondiale, ovvero nel periodo dell'amministrazione italiana, è stata di fondamentale importanza la creazione di strutture diocesane del 1925. Papa Pio XI istituì la diocesi di Fiume con la bolla *Supremum pastorale munus*, una diocesi plurinazionale con la presenza di croati, sloveni e italiani. In condizioni preconcordatarie, grazie all'aiuto dello Stato interessato ad avere una diocesi italiana e un clero italiano ai confini orientali dello Stato, si sono formate nuove strutture ecclesiastiche parrocchiali e diocesane. La fondazione della diocesi è stata possibile proprio per il fatto che coincidessero gli interessi delle autorità civili ed ecclesiastiche. La storia ecclesiastica di Fiume del periodo del fascismo italiano e la sua storiografia aprono diverse questioni, tra cui la necessità di giungere ad una memoria conciliata e condivisa.

The Catholic Church and Italian fascism: New historiographic views and the example of Rijeka's church history

Abstract

This paper examines the relationship between the Catholic Church and Italian fascism, providing an overview of the main historiographical questions and problems, taking into account domestic and foreign scientific works. The author begins with the results of research following the opening of the Vatican Apostolic Archives. It is about the pontificates of Pius XI and Pius XII, whereby the former most often remained in the shadow of the latter and more famous Pope Eugenio Pacelli. The fact that both pontificates are connected and should be seen as such is emphasized not only because of the similarity of the challenges they faced, but also because Pacelli was in the service of Pius XI as Secretary of State. The second part of the paper analyzes the church situation in Rijeka and the Diocese of Rijeka, marked by the establishment of an independent Italian diocese and national tensions during fascism. The establishment of an independent diocese in 1925 is crucial for the ecclesiastical history of Rijeka between the two World Wars, i.e., during the Italian administration. Namely, the Diocese of Rijeka was established by the bull of Pope Pius XI, *Supremum pastorale munus*, and included members of three nations: Croats,

Slovenes, and Italians. In pre-concordat conditions, with the aid of the state, which was interested in having an Italian diocese and Italian clergy on the eastern state borders, new church structures were formed – parish and diocesan. The foundation of the diocese was possible precisely because the interests of the civil and church authorities coincided. The church history of Rijeka during the age of Italian fascism and its historiography opens various questions, including the need to make efforts that will lead to a reconciled memory.